

УВІЧЛИВІСТЬ ЯК МОВНА КАТЕГОРІЯ

А. П. Болотнікова,

викладач кафедри іноземної філології та перекладу

ПолтНТУ імені Юрія Кондратюка

e-mail: a.p.bolotnikova@gmail.com

У статті здійснено аналіз увічливості як складної системи комунікативних стратегій, спрямованих на досягнення гармонійного, ефективного та безконфліктного спілкування, що регулятором комунікативної поведінки інтерактантів. Ці стратегії визначають вибір засобів вербальної й невербальної комунікації. Унаслідок чітко окреслених методів і прийомів пізнання об'єкта з погляду теорії мовної комунікації й прагмалінгвістики зреалізовано спробу описати увічливість як мовну категорію на основі структури комунікативного акту. Звернено увагу на наукові розвідки, що слугують концептуальною базою для комплексного, ґрунтовного вивчення мовної маніфестації ввічливості та особливостей реалізації її стратегій. Автор доводить, що вживання вербальних засобів вираження ввічливості детерміноване прагматичними параметрами: хто говорить, кому, з якою метою, як саме, за яких умов та з яким ефектом? Тому релевантною для аналізу функціонування мовних індикаторів є характеристика комунікантів, їхніх інтенцій, вербалізація комунікативних стратегій і тактик, сфери вживання та перлокутивного ефекту.

Ключові слова: увічливість; категорія ввічливості; комунікативний акт; мовні індикатори; комунікативні стратегії; комунікативні тактики.

Рівень увічливого спілкування часто впливає на поведінку співрозмовників більше, ніж предметний зміст мовлення. Мета ввічливої поведінки – переконати партнера в позитивному ставленні до нього й викликати таку ж зворотну реакцію. На персональному рівні зворотна реакція повинна бути особистісною, на соціальному рівні – формальною. Н. І. Формановская постулює: «увічливість – це абстрагована від конкретних людей етична категорія, яка отримала відображення й у мові, що, звичайно, варто вивчати лінгвістиці» [13, с. 77].

Комунікація як вид людської діяльності включена в суспільні стосунки. Обираючи мовні засоби ввічливого спілкування, адресант ураховує правила й норми культури спілкування, тобто оформлення ввічливого висловлення відбувається відповідно до етичних норм, які регулюють мовленнєву поведінку носіїв конкретної лінгвокультурної спільноти. Ретельний та точний науковий опис окремої мови не обходиться без граматичних та лексичних правил, які стосуються диференціації співрозмовників з погляду їхнього суспільного статусу, статі та віку. З'ясування ролі цих правил у загальному описі мови репрезентує складну лінгвістичну проблему. Увічливість як мовна категорія неодноразово привертала увагу дослідників [1; 2; 6; 7; 8; 15; 16; 17 та ін.]. Лінгвістичний опис увічливості є складовим елементом будь-яких аспектів її вивчення, хоча до цього часу домінуючим залишається поведінковий підхід. Більшість учених розглядає мовну ввічливість як демонстрування поваги до адресата з боку мовця, увічливість вважають моральною якістю комунікантів, які дотримуються зовнішніх проявів гречного спілкування (формальна ввічливість) і внутрішніх (доброзичливість, люб'язність, щирість) [11; 13; 14; 15]. Н. М. Журавльова наголошує, що «сукупність зовнішніх та внутрішніх проявів дозволяє мовній увічливості бути важливим регулятором спілкування» [6, с. 9]. Мовна ввічливість є важливою з погляду прагматики й граматики будь-якої мови, тому що це одна з центральних категорій лінгвістичної прагматики, яка демонструю

стосунки між комунікативними партнерами. Про ввічливість ідеться, коли у процесі стилістичного варіювання перевага надається тому висловленню, яке в більше враховує адресата й репрезентує повагу до нього. Це поняття визначається такими основним параметрами: соціальна природа, компетенція співрозмовників, дотримання прийнятих правил гри, нещирість, вербалізація [6, с. 33–34]. Репрезентація ввічливості в українській мові має особливий інтерес, через те що майже не враховується можливість репрезентації суспільних взаємин між комунікантами за допомогою граматичних засобів, а якщо на це й указують, то фрагментарно [4; 5; 6; 9; 12 та ін.]. Невивченість теоретичних і практичних питань вербальних засобів вираження ввічливості в україністиці посвідчує потребу в їхньому доопрацюванні.

Дослідник гонорифікативності Р. Гуца зазначає, що перед тим, як описувати мовну ввічливість важливо пам'ятати, що це явище неможливо розглядати з погляду трьох традиційно прийнятих галузей семіотики. Оскільки семантика займається дослідженням зв'язків між знаками мови й реальністю, синтактика описує зв'язок між самим знаками, а прагматика вивчає зв'язки між знаками мови й її носіями, то ввічливість, значення якої полягає в демонструванні засобами мови взаємостосунків учасників інтеракції, не належить до жодної з цих галузей [17, с. 47]. Мовну ввічливість треба аналізувати як складовий елемент значення висловлення, на який впливає комунікативна ситуація (зв'язок з семантикою й прагматикою) і, який реалізовується засобами мови (зв'язок з граматичною системою мови). Мовна ввічливість, наголошує Н. М. Журавльова, «це мистецтво виражати зовнішніми знаками ту внутрішню повагу, яку ми відчуваємо до іншої особи» [6, с. 7]. Тому ввічливість розглядаємо як мовну категорію, план змісту якої визначають семантичні компоненти ввічливого спілкування (повага, респект, доброзичливість, паритетність), а план вираження – комунікативні стратегії й тактики, реалізовані мовними засобами, що впливають на ефективність спілкування. Також для нашого

дослідження важливо дати відповідь на питання: як чітко окреслений комунікативний намір можна зреалізувати за допомогою мовних одиниць.

Увічливість спрямована на відповідне вживання мовних індикаторів і дотримання стратегій і тактик комунікативної поведінки, традицій, правил та норм конкретного етносу з метою успішного протікання комунікації. О. А. Земська зараховує ввічливість до імпліцитних категорій комунікативно-прагматичного характеру, яка репрезентує себе на різних рівнях мови [7]. Тобто йдеться не тільки про стійкі, повторювані, рутинні формули, а явища ширшого плану, які ми кваліфікуємо як індикатори. Термін *індикатор* (з лат. *indicator* – показчик), запозичений з природничих наук, увів у прагмалінгвістику Дж. Остін, а розробив і доповнив Дж. Сьорль. Уживається на позначення вербальних і невербальних засобів, які демонструють певні лінгвальні явища, насамперед функційні. О. Г. Почепцов зазначає, що правила функціонування мовної одиниці в ролі індикатора визначаються такими ознаками ілокутивного акту: а) ілокутивний акт здійснюється мовцем; б) ілокутивний акт реалізується під час акту мовлення; в) ілокутивний акт впливає на адресата мовлення, оскільки має певну інтенцію та комунікативну спрямованість [10, с. 37]. Під індикатором розуміємо ті мовні засоби (лексичні, граматичні), за допомогою яких мовець, маніпулюючи сферою раціонального й емоціонального, зреалізовує стратегії позитивної й негативної ввічливості для досягнення комунікативної мети. Вони в процесі комунікації виконують регулятивну функцію, призначені маніфестувати ввічливість і впливати на емоційно-вольову сферу людини.

В українській мові широко представлені індикатори вираження ввічливості, які демонструють соціальну й психологічну дистанцію комунікантів, а також зреалізовують комунікативну інтенцію співрозмовників. В. Д. Шинкарук та М. М. Телеки зазначають, що ввічливість в україністиці «представлена різнорівневими мовними

засобами: 1) комунікативно-семантичними групами – інтенційними висловленнями, стереотипами спілкування, які відображають національно-специфічні вияви ввічливості; 2) морфологічними (модальні й займенникові слова, предикати, сполучники, частки, вигуки, форми особи, числа, часу, способу, виду дієслів); 3) синтаксичними (звертання, реченнєві конструкції різного типу); 4) словотворчими (утворення із зменшено-пестливими суфіксами); 5) фонетико-графічними (інтонація, авторські розділові знаки); 6) стилістичними (емоційно-експресивні та суб'єктивно-оцінні компоненти значень слів, речень)» [12, с. 113].

Система мовних індикаторів, які демонструють стосунки між людьми, зреалізовується в українській мові на всіх рівнях, і розмежовує граматичні, лексичні й стилістичні засоби. Це розмежування ускладнене їхнім тісним узаємозв'язком, коли семантика слова може накладати обмеження на використання граматичних форм, а граматичні категорії, зі свого боку, впливають на актуальний вибір лексичних засобів. Для побудови стилістично правильного висловлення необхідне узгодження граматичних і лексичних індикаторів вираження ввічливості. У процесі спілкування співрозмовники майже не помічають мовних індикаторів, коли вони наявні, але відразу зауважують їхню відсутність, бо відчують дискомфорт у контактуванні. Власне перформативна специфіка ввічливої мовленнєвої поведінки вимагає описувати граматичні індикатори в категоріях лінгвопрагматики, аналізуючи й зіставляючи способи, які реалізують ілокутивну силу висловлень.

Сучасна лінгвістична наука характеризується посиленою увагою до польового підходу у вивченні мовних категорій. Г. Р. Шам'єнова наголошує, що «ввічливість структурована й може бути представлена у вигляді комунікативно-прагматичного поля» [15, с. 5]. Дослідниця під комунікативно-прагматичним полем увічливості розуміє єдність змісту, тактичного планування й форми. Поле ввічливості організовує взаємодією різнорівневих (лексичних, словотвірних, морфологічних, синтаксичних)

мовних засобів, зокрема, й особливих актуалізаторів увічливості, усталених формул спілкування, клішованих конструкцій, які сприяють вираженню чемності [15, с. 9]. На важливості дослідження функційно-семантичного поля ввічливості наголошував О. В. Бондарко, зазначаючи, що «необхідно звернути увагу на такі нетрадиційні (для вивчення індоєвропейських мов) аспекти функційно-граматичного опису, як вираження ввічливості. Зв'язки вираження ввічливості з граматичними категоріями (зокрема, особи, числа, способу) очевидні, хоч це явище відрізняється від описаних функційно-семантичних полів прагматичною природою функцій» [3, с. 44]. Н. І. Формановська, досліджуючи мовний етикет і його відношення до функційно-семантичного поля ввічливості як системного значеннєвого об'єднання, доходить висновку, що мовний етикет як сума ситуативно-тематичних об'єднань комунікативних одиниць, які функціонують для встановлення, підтримання й розмикання мовленнєвого контакту із співрозмовником, і структурно-утворюючий комплекс належить до функційно-семантичного поля ввічливості [14], ядром якої в деяких мовах, наприклад, японській, корейській, може бути граматична категорія. Це поле ввічливості пересікається з полем спонукальності, що в українській мові реалізується в ситуаціях протиставлення імперативних форм однини й множини: *Сідай!* – *Сідайте!*; імператива й різноманітних засобів оформлення непрямих мовленнєвих актів: *Допоможіть!* – *Чи не могли б Ви мені допомогти?*; іноді доконаного й недоконаного виду: *Зачиніть вікно, будь ласка!* – *Зачиняйте вікно, будь ласка!*. На основі вдало сформованої концептуальної бази Н. М. Журавльова висновує, що українська епістолярна ввічливість XIX – початку XX ст. має чітко визначену структуру. Вона репрезентує функційно-семантичне поле, яке складається з двох етикетних макрополів: лексико-семантичного та лексико-фразеологічного, які поділяються на кілька мікрополів [6]. За найновішими здобутками етнолінгвопрагматики й комунікативістики зроблено успішну спробу комплексного аналізу

різноманітного й багатого фактичного матеріалу й переконливо показано, що вживання мовних стереотипів на позначення ввічливості в письмовому дискурсі відомих людей стає творчістю, або, за словами вченої, поетикою.

Реалізація ввічливості в мові – це дещо більше, ніж звичайне використання окремих одиниць у конкретних комунікативних ситуаціях, це побудова цих ситуацій. Увічливість, як одна із форм демонстрування національного менталітету, тісно пов'язана зі структурою мови, вона пояснює поведінку мовної особистості. Увічливість – це також мовна реалізація комунікативної інтенції мовця, планування й моделювання за допомогою мовних індикаторів комунікативної стратегії з метою досягнення ефективності спілкування. Система мовних засобів різноманітна й може бути описана з погляду потенціалу ввічливості. Услід за П. Браун, Т. В. Ларіною, С. Левінсоном [8; 16], вважаємо, що основний механізм людських узаємостоснків заснований на протилежних діях, які здійснюють співрозмовники в процесі інтеракції: *зближення – віддалення*. Кожна мова має визначений набір різнорівневих мовних індикаторів вираження ввічливості, які репрезентують систему протиставлень, зокрема, *позитивна ввічливість – негативна ввічливість*.

Суть увічливості полягає у віддзеркаленні за допомогою мовних індикаторів узаємин між учасниками комунікації. Ідеться про важливість не тільки опису складових елементів значення формул увічливості, а й дослідження ситуації їхнього вживання та демонстрування ставлення мовця до адресата. Р. Гуца наголошує, що ввічливість як категорія мови тісно пов'язана з ситуацією діалогу, а точніше ситуацією безпосереднього комунікативного контакту [17, s. 52], а тому реалізується завжди там, де мовні засоби вказують на учасників інтеракції, наприклад, особові займенники, питальні та імперативні форми тощо. Так, питання *Чи не могли б Ви зачинити вікно?* є не тільки актом прохання, у таких спосіб мовець демонструє свою ввічливість (уникає прямого прохання з метою збереження негативного лику комунікативного партнера). За тих самих

умов висловлення *Зачиніть вікно!* є актом нейтрального прохання, мовець не демонструє ввічливості. Воно є цілком правильним в плані граматики, але з урахуванням прагматичних правил може виявитися недоречним (сприйнятим як неввічливе). Часто саме від ситуації спілкування й стосунків між комунікантами залежить, кому мовець може наказати або просто натякнути, а кого потрібно ввічливо попросити.

Уживання індикаторів вираження ввічливості регулюється таким правилами:

а) власне мовними, які регламентують вибір лексичних засобів, граматичних категорій, синтаксичних конструкцій з-поміж функційно близьких або синонімічних;

б) соціальними, що вимагають мовні одиниці вживати відповідно до суспільного статусу співрозмовників;

в) ситуативними, які демонструють відповідність мовних індикаторів і комунікативної ситуації, її тональності та атмосфери.

Отже, українська мова представлена широким репертуаром мовних засобів, що уможливають демонстрування дистанції та зреалізують стратегії позитивної й негативної ввічливості. Дослідження є спробою виділення, аналізу, опису та систематизації вербальних індикаторів вираження ввічливості, їхнього комунікативно-прагматичного потенціалу та смислової модифікації.

Список використаних джерел

1. Алпатов В. М. Категории вежливости в современном японском языке / В. М. Алпатов. – М. : Наука, 1978. – 109 с.
2. Баландіна Н. Ф. Функції і значення чеських прагматичних кліше в комунікативному контексті : Монографія / Н. Ф. Баландіна. – Київ : АСМІ, 2002. – 332 с.
3. Бондарко А. В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии / В. А. Бондарко. – Л., 1983. – 208 с.

4. Ветрова Е. Граматичні особливості етикетних одиниць на позначення звертання в епістолярній спадщині Т. Г. Шевченка / Е. Ветрова // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць. – Донецьк : вид-во ДонДУ, 2001. – Вип. 8. – С. 184–192.
5. Гнатюк Л. Прагматичні й функціонально-комунікативні аспекти ввічливості (на матеріалі сучасної української мови) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 “Українська мова” / Л. Гнатюк. – Івано-Франківськ, 2007. – 18 с.
6. Журавльова Н. М. Поетика української епістолярної ввічливості ХІХ – початку ХХ століття / Наталя Журавльова. – Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2012. – 548 с.
7. Земская Е.А. Категория вежливости : общие вопросы национально-культурной специфики русского языка / Е. А. Земская // Zeischrift fur Slavische Philologie 56. – 1997. – № 2. – S. 271 – 301.
8. Ларина Т. В. Категория вежливости и стиль коммуникации. Сопоставление английских и русских лингвокультурных традиций / Т. В. Ларина. – М. : Рукописные памятники Древ. Руси, 2009. – 512 с.
9. Миронюк О. М. Історія українського мовного етикету. Звертання / О. М. Миронюк. – К. : Логос, 2006. – 167 с.
10. Почепцов О. Г. Основы прагматического описания предложения / О. Г. Почепцов. – К. : Вища школа, 1986. – 116 с.
11. Ратмайр Р. Прагматика извинения : Сравнительное исследование на материале русского языка и русской культуры / Р. Ратмайр / Пер. Е. Араловой. – М. : Языки славянской культуры, 2003. – 272 с.
12. Телеки М. М. Соціальні категорії модусу в текстах епістолярного жанру / М. М. Телеки, В. Д. Шинкарук. – К. : Видавництво МДГУ імені Петра Могили, 2007. – 176 с.
13. Формановская Н. И. Культура общения и речевой этикет / Н. И. Формановская // Русский язык в школе. –1993. – № 5. – С.75–79.

14. Формановская Н. И. Речевое взаимодействие : коммуникация и прагматика / Н. И. Формановская. – М. : ИКАР, 2007. – 480 с.
15. Шамьенова Г. Р. Принцип вежливости как особая коммуникативно-прагматическая категория в русском речевом общении : дисс ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Г. Р. Шамьенова. – Саратов, 2000. – 189 с.
16. Brown P., Levinson S. Politeness : Some Universals in Language / P. Brown, S. Levingson. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 1987. – 345 p.
17. Huszcza R. Honoryfikatywność. Gramatyka. Pragmatyka. Typologia / R. Huszcza. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006. – 228 s.

Болотникова А. П.

ВЕЖЛИВОСТЬ КАК ЯЗЫКОВАЯ КАТЕГОРИЯ

В статье осуществлен анализ вежливости как сложной системы коммуникативных стратегий, направленных на достижение гармоничного, эффективного и бесконфликтного общения, регулятором коммуникативного поведения интерактантов. Эти стратегии определяют выбор средств вербальной и невербальной коммуникации. В результате четко очерченных методов и приемов познания объекта с точки зрения теории речевой коммуникации и прагмалингвистики реализована попытка описать вежливость как языковую категорию на основании структуры коммуникативного акта. Обращено внимание на научные исследования, которые служат концептуальной базой для комплексного изучения языковой манифестации вежливости и особенностей реализации ее стратегий. Автор доказывает, что употребление вербальных средств выражения вежливости детерминировано прагматическими параметрами: говорят, кому, с какой целью, как, при каких условиях и с каким эффектом? Поэтому релевантной для анализа функционирования языковых индикаторов является характеристика говорящих, их интенций, вербализация

коммуникативных стратегий и тактик, а также перлокутивного эффекта.

Ключевые слова: вежливость; категория вежливости; коммуникативный акт; языковые индикаторы; коммуникативные стратегии; коммуникативные тактики.

Bolotnikova A.

POLITENESS AS A LANGUAGE CATEGORY

The article analyzes politeness as a complex system of communicative strategies aimed at achieving harmonious, effective and non-conflict communication, which regulates the communicative behavior of interlocutors. These strategies determine the choice of means of verbal and non-verbal communication. As a result of clearly defined methods and methods of knowledge of the object from the standpoint of the theory of speech communication and pragmalinguistics, an attempt is made to describe politeness as a linguistic category on the basis of the structure of a communicative act. Attention is paid to scientific intelligence, serving as a conceptual basis for a comprehensive, thorough study of the linguistic manifestation of courtesy and the peculiarities of implementing its strategies. The author argues that the use of verbal means of expressing politeness is determined by pragmatic parameters: who says, to whom, for what purpose, exactly, under what conditions and with what effect? Therefore, it is relevant for the analysis of the operation of language indicators to be the characteristic of communicants, their intentions, the verbalization of communicative strategies and tactics, the sphere of use and the perlocative effect. Taking into account the communicative and situational aspects, the grammatical indicators of the expression of politeness, based on the strategies of the implementation of positive and negative courtesy are distinguished: the morphological nominal category of the clique and the succession, the interpersonal category of the person, the morphological verbal categories of the method, the type and time, the syntactic categories of

predicative denial and nutrition. The author states that politeness as a linguistic category is characterized by a national-cultural specificity, which is realized not only by the formulas of language etiquette, but by the strategies and tactics of influence, their verbalization, which are available in a concrete communicative culture, that regulate interactions and are aimed at achieving the effectiveness of communication.

Keywords: *politeness; category of politeness; communicative act; language indicators; communicative strategies; communicative tactics.*